

A DEMOKRÁCIA DEFICITJE

AVAGY A DEFICITES HATALOMGYAKORLÁS

Szerkesztette
Csefkó Ferenc és Horváth Csaba

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Pécs-Baranyai Értelmiség Egyesület
Pécs, 2008

A kötet megjelenését támogatta

**a Szerencsejáték Zrt.,
a VOKE Vasutas Művelődési Ház,
a Vasutasok Otthona Pécsi Egyesülete,
a Vasutasok Otthona Pécsi Egyesülete.**

ISBN 978-963-642-251-6

Borítóterv: Erdős János

**Nyomda:
Kódex Nyomda Kft (72-213-999)
Felelős vezető: Simon Béla**

TARTALOM

Szerkesztői előszó	9
--------------------------	---

I. A MAI MAGYAR POLITIKAI RENDSZER

Lengyel László: A III. Köztársaság vége?.....	13
Kovács Árpád: A politikai és gazdasági szféra kapcsolatának néhány kérdése.....	27
Bayer József: A populizmus kísértése az új demokráciákban.....	39
Andrássy György: Erkölc és jog egy demokratikus jogállamban	53
Orosdy Béla: Politikai marketing és demokrácia-deficit	63
Varga Tamás: A magyar politikai elit politikai kultúrája a kétezres években	76
Horváth Csaba: A politikusok társadalmi megítélésének változásai.....	91
Szakács Ildikó Réka: A bulvár sajtó által kialakított képek a politikusok személyiségéről.....	103
Merkovity Norbert: A demokrácia torzói.....	108

II. AZ ALKOTMÁNYOS JOGÁLLAM ÉS KÖZIGAZGATÁS

Ádám Antal: Az alkotmányos jogállam fejlődési irányai.....	117
Kiss László: Jogállam és/vagy élhető állam.....	142
Szoboszlai György: Az „átmeneti” alkotmányos berendezkedés szerkezeti törésvonalai	146
Tilk Péter: Az alkotmánybíróság szerepe az alkotmányos jogállami fejlődésben	157
Kóshalmi László: Az alkotmányos jogállami büntetőeljárásai kívánalmi.....	164
Velich Katalin: A parlamenti vizsgálóbizottságok eredménytelenségének okai.....	185
Petrétei József: A kormányzati döntéshozatal előkészítő mechanizmusai; a politikai kormányzás jellemzői.....	197
Hosszú Hortenzia: A kormányzati hatékonyság kérdései.....	209
Ivancsics Imre: Az önkormányzati hatósági ügyek intézésének néhány eljárásjogi problémája	219
Fábián Adrián: A közigazgatás törvényes működésének deficitjei.....	226

III. ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK, TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL

Szabó Máté: A tiltakozás kultúrája a magyar civil társadalomban.....	237
Fekete Sándor: A polgári engedetlenség elmélete és magyarországi gyakorlata.....	263
Nagy Zoltán: A véleménynyilvánítás szabadsága és azt övező visszasságok.....	279
Drinóczi Tímea: Az állampolgári jogokkal való élés; egyes alapjogok megsértésével szembeni „jogorvoslatok”.....	292
Chronowski Nóra – Kocsis Miklós: A népszavazás funkciója az alkotmányos demokráciában.....	303
Feketéné Pál Enikő: Egyensúly, legitimitás, hisztéria.....	315

IV. HELYI HATALOM

Nagy J. Endre: A helyi hatalom szociológiája.....	325
Bóhm Antal: A helyi politika törésvonalai.....	338
Józsa Zoltán: A közösségi kormányzás lehetőségei és útjai.....	342
Kákai László: Pártok és civil szervezetek a hazai politika lokális szintjén.....	354
Bugovics Zoltán: Deficites területi identitás?.....	366
Kóbor Gyula: A közvetlen demokrácia fejlesztésének lehetőségei a kistelepüléseken.....	387
Csefkó Ferenc: A helyi közvilág kilátás(talanság)ai.....	395
Kunszt Márta: A 2006-os önkormányzati választások Pécsen.....	405

V. DISZKRIMINÁCIÓ, ESÉLYEGYENLŐSÉG

Kaltenbach Jenő: Esélyegyenlőség, egyenlő bánásmód.....	415
Baráth Árpád: A társadalmi kirekesztések jelenségvilága.....	426
Bozóki András: Kultúra és esélyegyenlőség.....	436
Bokor Béla: Kulturális identitás, térségi egyenlőtlenségek.....	449
Rózsás Eszter: Gyermejkjogi esélyek.....	455

A DEMOKRÁCIA TORZÓI

Merkovity Norbert

BEVEZETÉS

2007 májusában furcsa híreket lehetett olvasni a sajtóban. A NATO-tag Észtországot az interneten keresztül – legalábbis az első feltételezések szerint – megtámadta Oroszország. A történet lényege az volt, hogy a kis balti állam eltávolított egy szovjet hősi emlékművet, amelyet utcai zavargások követtek. Ennyiben azonban nem ért véget a történet. Orosz állami szerverek mögé bújva lelkes aktivisták összehangolt támadást indítottak az észt kormányzati, bankos és média internet szerverek ellen. A világsajtó szájberháborúról beszélt, azonban nem történt más, mint egy kevés kárt okozó „terror támadás”. Sőt, az aktivisták a végeredményen túl, még egy dologban hasonlítottak a modern terroristákhoz, vagy az „első információs gerillamozgalomhoz” a mexikói zapatistákhoz, az pedig az internet.¹ A támadók ugyanis orosz blogokon fórumokon (és valószínűleg e-maileken) keresztül szerveződtek egybe, akárcsak az interneten hasonló módon egymáshoz kapcsolódó gerillacsoportok és terroristasejtek.

„A XXI. században élünk, ma a háborút már nem csak tankokkal és tüzérséggel vívják.” – nyilatkozta az ügy kapcsán James Appathurai, a NATO szóvivője a BBC-nek. Ezzel az egy mondatral lehet megmagyarázni, hogy miért válik az államok számára fontos kérdéssé az állampolgárok szigorúbb ellenőrzése, az új média szabályozása, az információs társadalom stratégia megalkotása, az államhatárokon átnyúló együttműködések szorosabbá tétele, az új globális szereplők, mint amilyen pl. a Microsoft, a Yahoo vagy a Google féken tartása, stb., avagy az industrialista jogállam információssá tétele. Az újfajta állam létrejöttének nehézségét csak színezi, hogy az államnak vannak történelmileg és társadalmilag elvárt kliséi, amelyeken nem tud, és a legtöbb esetben nem is akar túllépni. Tipikusan ilyen az állampolgárokkal szemben vállalt gondoskodás, az államhatárok megvédése, a nemzeti gazdaság segítése, a történelem és az alkotmány által garantált legitimációs játékszabályok betartása. Ezeken túl, ahogy Arjun Appadurai írja „a modern nemzetállamhoz a következő klisék tartoznak: egyedüli tulajdonosa széles körű döntéseknek, hogy háborút viseljen, és tartós egyezményeket kössön a béke érdekében; a nemzetállam az, amelynek köszönhetően a társadalmi rend alapállapot a mindennapi életben, amelyet a háború teljes hiánya biztosít; valamint mély és természetes különbség van a társadalmakon belüli szociális zavar, illetve a társadalmak közti háború között”.²

A társadalmi beidegződéseken nehéz változtatni. Ez elsősorban egy folyamat része, amelynek mérföldkövei lehetnek szeptember 11-e, a közösségi (az ún. web 2.0) internetezés, a 3G mobiltechnológia fejlődése, illetve akár az orosz-észt szájberháború néven elhíresült eset is. Számunkra, fontosabb kérdés lehet azon-

ban az, hogy, elfelejtve a tézist miszerint az információs hálózatokon végbemenő folyamatok leképezései, esetleg nyúlványai a mindennapi szocio-kulturális politikai folyamatoknak, milyen irányban kell(ene) a politikának túllépnie a mérföldkő-kliséken? A tanulmány további részében az információs nemzetállami politika szempontjából meghatározó, globális jelenségre hívom fel röviden a figyelmet, az észak-dél törésvonalra.

AZ ÉSZAK–DÉL TÖRÉSVONAL

Szándékosan választottam ezt a konfliktuscsomagot, mivel ez az, amely szorosan nem kapcsolódik egyetlen, az indusztrialista korból ismert klasszikus törésvonalhoz sem, ugyanakkor túlmutat a Daniel Bell-féle posztindusztriális forradalom és érték alapú törésvonalakon is. *Globális értelemben, az információs technológiákhoz jutó északiakat és nem jutó délieket különböztetik így meg.* Digitális szakadéknak vagy megosztottságnak is nevezi a szakirodalom, de látni fogjuk, hogy a kettő nem ugyanaz. Azonban mielőtt kifejténém a különbséget, jeleznem kell, hogy az észak–dél ellentétnek, akárcsak a digitális szakadéknak van egy – gyakran elfelejtett – nemzetállami tartalma is, amit nem csak a város–vidék elkülönítéssel lehet megmagyarázni. Hiszen *egy városon és egy településen belül is megtalálhatóak azok a rétegek, amelyek különleges helyzetükből adódóan könnyen hozzájutnak az információs technológiákhoz, illetve amelyek nem.*

Ezt a teóriát továbbgondolva bőven vannak olyan elméletek, amelyek szerint a társadalomban megtalálható (elsősorban gazdag-szegény) megosztottságok ugyanúgy reprodukálódnak az információs hálózatokon is.³ Azonban véleményem szerint, ez az állítás nem állja meg a helyét. Már csak azért sem, mert természetesen tévedés azt hinni, hogy a különböző háttérű és helyzetű társadalmi rétegek csoportokban kapcsolódnak a hálózatra. Egyénekről, individuumokról beszélünk akkor, amikor az információs hálózatokhoz kapcsolódásról beszélünk. A narratív pszichológia pedig kimutatta, hogy akárcsak a naplóiírásnál, ugyanúgy *a hálózati környezetben is az egyén nem reprodukálja, hanem csak rekonstruálja önmagát.*⁴ Az egyén rekonstruálásban azonban nem köszön vissza egyértelműen a társadalmi helyzet, hiszen, maradva a gazdag-szegény elkülönítésnél, aki kapcsolódik, ugyanahhoz a hálózathoz csatlakozik, mindenki ugyanannak a témának különböző variánsaihoz tud hozzászólni, mindenki ugyanolyan eséllyel csatlakozhat közösségekhez, vagy tud közösséget alapítani. Nico Stehr úgy fogalmazza ezt meg, hogy az új média gyors elfogadásának és elterjedésének hála, érzékelhetjük, hogy ezek hatással vannak a társadalmi hierarchiákra éppúgy, mint az egyenlőtlenségekre és a részvételi lehetőségekre is.⁵

Ebből már következik, hogy szerintem *digitális szakadékról* akkor beszélünk, amikor *globális szinten* azt vizsgáljuk, hogy *ki az, aki hozzájut és ki az, aki nem jut* hozzá az információs hálózatokhoz, míg az *egyén szintjén*, hogy *ki az, aki hozzá akar jutni a hálózatokhoz, és ki az, aki nem.* Az észak–dél törésvonal kapcsán pedig azokról az individuumokról (politikai szempontból állam- és vá-

lasztópolgárokról) beszélünk, akik már kapcsolódtak a hálózatokhoz. Tehát míg a digitális szakadéknál mozgalmak, akciók és, Artner Annamária szavait használva, „globális munkásosztály” kifejezéseket kell használnunk, addig az észak-dél ellentét kapcsán elsősorban az egyén, a netizen (netpolgár), másodsorban a közösségek, életvitel és a „felhasználók hatalomátvétele” kifejezéseket használhatjuk.⁶

Egyszerűsítve az előbb elmondottakat, az észak-dél törésvonalat az információs hálózatokra csatlakozott rétegek között kell keresni. Mégpedig az *on-line aktív északiak és az on-line inaktív déliek között*.

Az *inaktív csoportokat* már nagyrészt feltérképezték a társadalomtudományok. Ők az információs hálózatokon kívül élnek közösségi életet, az internetet és társait, mint mozgósításra alkalmas kommunikációs csatornát használják (típusosan ilyenek a globalizáció ellenes, a környezetvédő szervezetek, vagy az egyes aktuálpolitikai esemény kapcsán egybekovácsolódó szerveződések, amelyek céljaival könnyű szimpatizálni). A Howard Rheingold óta a szakirodalom az általuk szervezett megmozdulásokat *smart mobs*-nak nevezi.

Rheingold szerint a régi (telefon, média, adatbázis-tárolók) és az új technológia (elsősorban az internet, mobiltelefon) összeolvadásának köszönhetően mára „dumb mobs”-t felváltotta a notebookokkal, gps-ekkel, PDA eszközökkel, 3G alkalmazásokat használó telefonokkal felszerelkezett *smart mobs*.⁷ Egyszerűbben tudják mozgósítani magukat, emiatt ha a hatalommal való összetűzésről van szó, sokkal könnyebben tudnak mozogni, mint azt láthattuk a 2005-ös francia zavargások idején. Szorosan ehhez a fogalomhoz kapcsolódik, csak az esemény hosszúságában más a *flash mobs*, amely *rövid idejű, villám akciókat jelent*. Tipikus példája a Critical Mass elnevezésű kerékpáros felvonulás. Az első alkalommal 1992-ben, San Franciscóban megrendezett eseményt, a világhálóknak köszönhetően, azóta a világ számos pontján megszervezik.

Az *aktív csoportjába* tartoznak azok az egyedi felhasználók, akik az ún. ismertségi hálózatokba (social networks) rendeződnek, gondolok itt elsősorban a web 2.0 alkalmazások használóira, közösségek alakítóira. Az aktivitás esszenciáját Sonnevend Júlia ragadja meg a Google Earth kapcsán: „A kezdetekkor a Google Earth-t kizárólag a gazdasági elit egyik prominens képviselője, a Google Inc. hozta létre, és ennyiben a panorámafestészet klasszikusan elitista hagyományába illeszkedett, ám ami jelenleg tapasztalható, már eltér a sok évszázados tradíciótól. Több millióan alakítják álmaik, vágyaik, elképzeléseik szerint a Google Earth terét, mely akár a demokratikus kultúra megvalósulásának egyik mintapéldájaként is említhető. [...] Azok, akik számítógépes karaktereiket beépítik a Google Earth terébe, fényképeket töltenek fel, vagy éppen kedvenc épületeiket jelölik ott be, a legkülönbözőbb világokból érkeznek; a nagyszámú egyéni résztvevő miatt a projekt sohasem válhat egyetlen világnézet hírnökévé.” Ennek oka egyrészt mert, a nemzeti eszme és politika táptalaját adó állam határain átnyúlnak az állampolgárai, amikor nemzetközi közösségekhez, mint amilyen például a Google Earth csatlakoznak. Másrészt, mert az eddigiektől eltérő logika szerint szegmentálódnak majd a régi államhatárokon belül a választók.⁸

Az immár rekonstruált individuummal rendelkező, közösségbe szerveződő állampolgároknak pedig politikai megnyilvánulásaik, például politikai tartalmú blog, videó-bejegyzés, sms és politikai igényeik is vannak, például teljes körű on-line ügyintézés igénye, az internet megóvása az adóktól, a hálózati kereskedelem szabályozása stb. Ezért *kénytelen a politika is észrevenni az újfajta állampolgári közösségeket*, lehetséges alternatívákat nyújtani nekik és végső soron átalakulni. Ilyen szempontból a közösségek fejlődését biztosítja az is, hogy a hagyományos interperszonális kapcsolatok nehézségeit megkerülve a szociális igazságosság és a kölcsönös tisztelet minimuma az alap, amire épülnek. Céljuk pedig a hatalmi rendszer megváltoztatása, illetve azoknak a gátaknak az eltávolítása, amelyek megakadályozták eddig, hogy az emberek részt vegyenek az őket érintő ügyek megvitatásában.⁹

A tanulmány bevezetőjében említett orosz aktivisták, akik megkísérelték megbénítani az ész kormányzati szervek hasonló tettek nemzetközi szinten: részt vettek egy őket érintő ügy megvitatásában. Az már természetesen más kérdés, hogy megkérdőjelezhető a felhasznált „vitaeszköz”. Tehát, míg korábban egy állam polgárának annyi lehetősége volt, hogy kifejezze nemtetszését egy másik állammal szemben, hogy kiállt tüntetni a nagykövetség elé, addig *mára eljutottunk oda, hogy otthonról tiltakozhat*. Mindeközben az inaktív választók az egészből keveset értenek, ők a hagyományos politikai kedvezményeken és a technológiai könnyítéseken túl nem biztos, hogy kívánják az északiak virtuális/gazdasági alternatíváikat. A déliek az inaktivitásukból kifolyólag az információ, a tudás tekintetében lemaradnak az aktívaktól. Hiszen, ahogy Stehr (2007) is megjegyzi, a tudás társadalmi elosztása a tudástársadalmakban nem egyenlő, vagy kevésbé egyenlőtlen, mint az industrialista társadalmakban, de a tudás megszerzése a befolyást és ez által a hatalmat is növeli. Ez utóbbi megjegyzés pedig az aktív északiaknak kedvez.

Winston Churchill szavaival élve: „Éppen olyan ellentétek feszülnek egymásnak, mint a reformáció és ellenhatásai idején, amelyek a harmincéves háborúhoz vezettek. Ám a maiak az egész világra kiterjednek, nemcsak Európa egy kis részére”.¹⁰ Ő természetesen a kelet–nyugat ellentétre értette ezt, de az idézet éppúgy érvényes lehet ma, mint 52 évvel ezelőtt.

POLITIKA A VÁLTOZÓ KORBAN

Steven Barnett 1997-ben a változó politikai tér kapcsán azt írta, hogy az új média az új kommunikációs technológia gyors fejlődését jelenti, amely jellegénél fogva egybeköti az audiovizuális szórakozást és híreket, azaz a televíziót és a rádiót; on-line információs bázisokat és adatbázisokat, amelyek pl. a teletexten érhetők el; hangátvitelt, azaz a telefont; és az adatokkal való manipulációs lehetőséget, amelyek a számítógépeken tárolódnak. A demokrácia oldaláról tekintve a változásokat, *a következő négy végeredmény várható:*

- végtelen számú információt lehet elérhetővé tenni;

- bárki, bárhonnán és bármikor tud kommunikálni bárkivel, bárhová, bármeddig;
- az információhoz való hozzáférés az állampolgárok kisujjában lesz és a kényelmüket szolgálja;
- a hozzáférés potenciálisan univerzális, szinte minden csatlakozhat (a számítógéptől a televíziókészüléken át a mobiltelefonig).¹¹

Tíz évvel Barnett tanulmánya után megállapíthatjuk, hogy jövője igaznak bizonyult. Igazából még le sem zárult a vita, hogy mennyiben negyedik hatalmi ág a média, amikor már az ötödik hatalmi ágról beszélünk, a blogokról, amelyeknek a feladata, hogy ellenőrizzék a hagyományos médiát, kritizálják azt és óvják a túlzott politikai befolyásolástól. Ugyanakkor a különböző politikai oldalokról érkező *blogírók és a politikusok által írt blogok révén az „ötödik hatalmi ág” sem mentes a politikai befolyásoltságtól.*¹² A különbség talán annyi a hagyományos médiával szemben, hogy a kép sokkal heterogénebb, ami egyrészt jó, mert napirendre kerülhetnek, vagy ott maradhatnak olyan témák, amelyekről a hagyományos média mínuszos hír formájában tudósított, másrészt potenciális veszélyforrás is lehet, mivel felülreprezentáltak lehetnek a mindenkori szélsőségek.

Hogyan alkalmazkodhatnak, a blog íráson túl, az új helyzethez az egyes államok politikusai és pártjai? A válasz egyszerű: nekik is on-line hálózatokba kell tömörülniük, vagy inkább a meglévők szimpátiáját megszerezni, ahogy azt például az amerikai elnökjelöltségért folytatott versenyben a Demokrata Párt jelöltjei teszik, gondolok itt elsősorban Howard Dean 2003/04-es és Barack Obama idején (2007) kampányára. A hagyományos politikai kommunikáció és marketing stratégiák mellett a meglévő információs ismertségi hálózatokra definiálják át magukat a politikusok. Az on-line véleményvezérek (neves blogírók, ismert közösségi oldalakon való megjelenés, rövid chatszerű „találkozások”) révén nyerik el az északi aktívok szimpátiáját. Az ilyen taktika segítségével gyűjtenek támogatókat, aktivistákat, kampánypénzt, egyszóval mindazt, ami egy párt vagy politikai hatalomra kerüléséhez szükséges.

Amennyiben értelmezni szeretnénk az információs politikát kívánatos tipizálnunk a meglévő hálózati közösségeket. Perri 6 (2004) négy alapvető hálózatot különböztet meg. Az *individualista hálózatokat*, amelyek ritkák, de nyíltak, szívesen fogadják a tőlük távol álló vállalkozó kedvűeket és a közreműködőket. Az értelmiségiek, és a hozzájuk kapcsolódók lennének az offline megfelelői ezeknek a hálózatoknak. A *közbeékelte hálózatok* azok, amelyek gyakoriak, de behatároltak, mert a hasonló helyzetűeket igyekeznek összekötni. Ilyenek például a mindennapokban a zártkörű klubok. A *hierarchikus hálózatok* ugyancsak behatároltak, de olyan embereket kapcsolnak össze (pl. mentor-tanítvány, főnök-al munkájában). És végül az *elszigetelt hálózatok* a ritka és az eseti hálózatok keveréke, ahol a közeli (pl. családi, esetleg rokonsági) kapcsolatok számítanak, ritkán engednek be új tagokat, illetve szűk az a terület, amelyben közösen cseleked-

Mindegyiknek megvan a maga előnye és a hátránya. Az individualista hálózatok hasznosak a társadalmi kommunikációban viszont kevesen vannak. A közbeékeltek a mainstreamből kiteszítottakat is összefogják, viszont nagy hibájuk, hogy csak a hasonló helyzetűekkel kapcsolódnak. A hierarchikus hálózatok az oktatás területén lehetnek erősek, de egy-egy információ lassan jut el az egyik csomópontból a másikba. Az izoláltak szerepe megnőhet a nehéz sorsú emberek körében, azonban az a baj, hogy csak esetiek.

A tipizálásból következik, hogy az *ismertségi hálózatok nem feltétlenül maradnak egy állam határain belül*. A politikának ezzel ellentétben érdeke, hogy tematizálja a hálózatokat, akkor is, ha nem minden tagja tartozik az ő politikai teréhez. Ezt pedig a legjobban úgy érheti el, hogy felismeri a hálózatokat és különböző gazdasági-politikai eszközök révén lekötelezi őket. Ehhez hasonló történt korábban, amikor megalakultak az első vidék és munkás pártok, vagy később a tömegpártok különböző platformjai.

Viszont (önkritikát gyakorolva) látni kell, hogy Közép-Kelet-Európában a politika – és nem egyszer a politikatudomány – nem, vagy csak részben vesz tudomást az információs hálózatok véleményformáló voltáról. Gazdasági szakemberek szerint, ha egy ország internet használóinak aránya meghaladja a 15 százalékot, akkor elérte azt a kritikus pontot, ahol megtérülhet egy on-line vállalkozás. Magyarországon már rég meg is haladta ezt a számot az internetpenetráció. Az Origo, az Index, az iWiW... sorolhatnám, mind nyereségesek. Azonban *a politikában a pártok és politikusok oldaláról, egy-két pozitív példától eltekintve, nem látszik a vállalkozó szellem*. Valószínűleg még nem érett be az a technorealista politikusi generáció, amely a blogokon és a videó-bejegyzéseken túl képes lenne az észak-dél kérdéskört kezelni. Az a generáció, amely, ha arról lenne szó, képes lenne egy meglévő ismertségi hálózatot mozgósítani a saját ügyének érdekében. Pedig, akár csak az orosz cracker körök, ezek a hálózatok már léteznek, és véleményt is formálnak, amelyet a jelenlegi politikai elit vagy nem ért még, vagy olyan marginális csoportosulásnak tekinti az on-line hálózatokat, amelyekkel nem érdemes foglalkozni, mert ezekre az on-line jelenségekre úgy tekintenek, mint az offline társadalom nyúlványaira.

Erre a hozzáállásra az lehet a megoldás, amit Wolfgang Grulke, a Future World nemzetközi üzleti és technológiai think-tank cég vezérigazgatója mondott Londonban az OPA fórumon: „Csak úgy érthetjük meg a jövőt, ha engedjük elmúlni a jelent”. És tegyük hozzá, nem ritkán a múltat is el kellene engedni.

JEGYZETEK

¹ Bővebben a zapatisták internet- és médiaviszonyáról: Castells, Manuel (2006): Az információ kora – Gazdaság, társadalom és kultúra II. kötet: Az információs korszak. Budapest, Gondolat Kiadó. 115–118. o.

² Appadurai, Arjun (2006): Fear of Small Numbers: An Essay on the Geography of Anger. Durham–London, Duke University Press. 15. o.

- ³ Lásd például: Winner, Langdon (1997): „Cyberlibertarian Myths and the Prospects for Community”. Online elérhető: <http://www.langdonwinner.org/Cyberlib.html> (utolsó elérés: 2007. október 3.); Nyíri Kristóf (1999): „Információs társadalom és nemzeti kultúra”. Sasvári Szilárd, az Országgyűlés Kulturális és Sajtó Bizottsága elnöke felkérésére készült anyag. Online elérhető: <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kutatas/nyiri/nk.htm#Sasvari> (utolsó elérés: 2007. október 3.).
- ⁴ Lásd pl. Tókos Katalin (2006): „Énbemutató, önjellemzés és identitáspróbák (az interneten) narratív-kommunikatív szemszögből”. Új Pedagógiai Szemle. Szeptember. 48–61. o.
- ⁵ Stehr, Nico (2007): A modern társadalmak törekenysége. Bp: Gondolat.
- ⁶ Artner Annamária (2006): Globalizáció alulnézetben. Budapest, Napvilág Kiadó.
- ⁷ Rheingold, Howard (2002): Smart Mobs: The Next Social Revolution. Cambridge, MA: Perseus Books.
- ⁸ Sonnevend Júlia (2007): „Google Earth mint hiperpanoráma”. ÉS. Szeptember 6., 36. szám.
- ⁹ Standing Conference for Community Development (SSCD), Strategic Framework for Community Development Sheffield, 2001. Online elérhető: <http://www.cdx.org.uk/resources/library/docs/sframepdf.pdf> (utolsó elérés: 2007. október 3.).
- ¹⁰ Churchill, Winston (1955): „Sohase csüggedjünk”. In: Winston S. Churchill (szerk.) (2006): Sohase engedjétek! – Winston Churchill legjobb beszédei. Budapest, Európa. 407. o.
- ¹¹ Barnett, Steven (1997): „New Media, Old Problems: New Technology and the Political Process”. In: European Journal of Communication 1997; 12. 203–204. o.
- ¹² Gillmor, Dan (2004): We the media. Grassroots journalism by the people, for the people. Sebastopol, CA: O’Reilly.; Himmelsbach, Sabine. (2005): „Blog. The new public forum – Private Matters, Political Issues, Corporate Interests.” In: Bruno Latour and Peter Weibel (szerk.), Making things public. Atmospheres of democracy. Cambridge, MA: MIT Press.
- ¹³ Perri (2004): „Your friendship networks”. McCarthy, Helen et al. (ed.): Network Logic. Who governs in an interconnected world? London: Demos.